

An Analytical Look at the Persian Poetry Books in Elementary Period

Malek Shoaie*

Abstract

The child's literature must teach the audience the best thoughts and the most ideal goals and concepts in a pleasant way. Poetry, as a part of child's literature, is a good tool for this purpose due to its listening pleasure and extraordinary capacity. This article has been compiled to express the content and structural disorders of the poems of six Persian books in the elementary period. The study results show that the lyrics' theme is more a repetition of naturalism and epic regardless of the message. **The presence of some authors in different foundations**, repeated use of a poet's poems, repetition of themes, repetition in the format and music of poems, lack of attention to the different needs of students, writing flaws, lack of awareness of the overall development of the child, etc. are a set of factors described in this article. **This applied research, using the descriptive-analytical method, examines the order of texts of elementary school textbooks. The content unit is context.** The statistical population includes Persian books (read) from the first to the sixth grade of elementary school, and statistical samples are parts of Persian books from elementary school that are in the form of verse. The method of collecting information, documents and bookshops is a question that this research has raised in the idea of answering the problems of a part of the Persian book that explains the shortcomings.

Keywords: Elementary Persian Poems, Themes, Repetitions, Templates and Poets.

* Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty Member of Islamic Azad University, Ilam Branch, Ilam, Iran, malek_sh73@yahoo.com

Date received: 19-06-2022, Date of acceptance: 23-10-2022

نگاهی تحلیلی به اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی^۱

مالک شعاعی*

چکیده

ادبیات کودک باید بهترین افکار و ایدئال‌ترین اهداف و مفاهیم را با روشی لذت‌بخش به مخاطب خود آموزش دهد. شعر، به منزله بخشی از ادبیات کودکان، به دلیل لذت شنیداری و ظرفیت فوق‌العاده‌اش، ابزار مناسبی برای این منظور است. مقاله پیش رو با هدف بیان نابه‌سامانی‌های محتوایی و ساختاری اشعار شش کتاب فارسی دوره ابتدایی تدوین شده است. نتایج بررسی نشان می‌دهد که درون‌مایه اشعار بیش‌تر تکرار طبیعت‌گرایی و حماسه بدون توجه به پیام است. حضور برخی از مؤلفان در پایه‌های گوناگون، استفاده پیاپی از اشعار یک شاعر، تکرار مضامین، تکرار در قالب و موسیقی اشعار، بی‌توجهی به نیازهای گوناگون دانش‌آموزان، ایرادهای نگارشی، بی‌توجهی به رشد همه‌جانبه کودک، و ... مجموعه عواملی است که در این مقاله تشریح شده است. این پژوهش کاربردی به روش توصیفی - تحلیلی متون نظم کتاب‌های درسی دوره ابتدایی را بررسی کرده و واحد مضمون و محتوا، فحوا (زمینه) است. جامعه آماری آن شامل کتاب‌های فارسی (بخوانیم) پایه اول تا ششم ابتدایی است و نمونه‌های آماری بخش‌هایی از کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی است که در قالب نظم آمده است. روش گردآوری اطلاعات اسنادی و کتاب‌خانه‌ای است. پرسشی که این تحقیق در اندیشه پاسخ به آن برآمده، برشمردن مشکلات بخشی از کتاب‌های فارسی است که با طرح کاستی‌ها راه‌کارها تشریح می‌شود.

کلیدواژه‌ها: اشعار فارسی ابتدایی، درون‌مایه، تکرار، قالب و شاعران.

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی، عضو هیئت‌علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ایلام، گروه زبان و ادبیات

فارسی، ایلام، ایران، malek_sh73@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۰۱

۱. مقدمه

در شاه‌کارهای ادبی، از جمله شاهنامه فردوسی، آثار نظامی، عطار، مولوی، خاقانی، سعدی، و جامی، رگه‌هایی از توجه به ادبیات کودک وجود دارد. این موضوع در دوره مشروطه رونق یافت و نگارش کتاب کودکان در ایران، به‌طور رسمی از اواخر قرن سیزدهم هجری آغاز شد. برخی از صاحب‌نظران بر این باورند که در ایران، هم‌زمان با رسمی‌شدن تعلیم و تربیت در آموزش و پرورش ایران، به ادبیات نوین کودک توجه و از آن استقبال شد. بنابراین، پیشینه آن را باید در تاریخچه تعلیم و تربیت جست‌وجو کرد. به همین دلیل، قرن بیستم را قرن توجه ویژه به کودک نام نهاده‌اند.

زندگی کودکان با احساس، تخیل، و آهنگ نزدیکی خاصی دارد. شعر نیز جز عاطفه، تخیل، و وزن نیست. از این رو، نباید ظرفیت شعر در ساختار آموزش کودکان را نادیده گرفت. با توجه به فراوانی و قدرت قریحه شاعران، می‌توان بسیاری از مهارت‌های فردی، اجتماعی، آموزشی، و ... را در قالب شعر آموزش داد، زیرا توجه به متون نظم در دوره آموزش ابتدایی، به افزایش میزان صحبت، تقویت گنجینه لغات، تلفظ، درک زبان، نگاه‌داری ذهنی مفاهیم، و مانند این‌ها کمک می‌کند. حتی نباید از ظرفیت شعر برای آموزش اخلاق غافل بود، زیرا روان‌شناسانی چون کُلبرگ «سال‌های بین هفت تا دوازده‌سالگی را مرحله اخلاق برای کودکان توصیف می‌کند» (سیف و دیگران ۱۳۹۳: ۲۶۲). هم‌چنین، توجه به اشعار کتاب‌های درسی می‌تواند «کارکرد مثبتی را برای گفتار خودم‌محورانه ایجاد کند» (کرین ۱۳۹۱: ۲۹۶) و در نتیجه، به رشد شخصیت کودک کمک کند. به این منظور، این پژوهش بر آن است تا نابه‌سامانی‌های محتوایی و ساختاری اشعار شش کتاب فارسی (بخوانیم) دوره ابتدایی را در حوزه‌های قالب، موسیقی، بسامدهای شعری، میزان اشعار هر شاعر، گروه مؤلفان، و کاستی‌های نگارشی و نگارشی بررسی کند.

چنان‌که پیداست، ادبیات از محورهای فرهنگ جامعه و از دو بخش نظم و نثر تشکیل شده است. به بخش نظم، به دلیل اثرگذاری و ظرفیت خارق‌العاده‌اش، بیش‌تر توجه شده است. این بخش در کتاب‌های فارسی (بخوانیم) دوره ابتدایی ایراداتی دارد که در حد توان به آن‌ها اشاره شده است تا نخست، یادآوری‌ای برای مؤلفان باشد، دوم، این ایرادات در کتاب‌های یادشده رفع شود، سوم، نگاه موشکافانه محققان و منتقدان به این حوزه حساس بیش از پیش معطوف شود.

۲. مبانی نظری و پیشینه تحقیق

کسانی که در نظام آموزشی فعالیت دارند، در حوزه تخصص خود درباره تمام سطوح آموزشی، اعم از تکمیلی، عالی، و آموزش و پرورش، دغدغه و در برابر آن احساس تعهد دارند، زیرا نظام آموزشی زیربنا، اساس، و مهم‌ترین رکن تعالی هر جامعه است.

دوره زمانی هفت تا یازده سالگی (دوره نظام آموزش ابتدایی) را دوره آموزش مقدماتی و یادگیری اصول و مبادی علم و دانش نام‌گذاری می‌کنند ... در این دوره، عادت به کم‌کاری یا پرکاری، و یا کار متناسب با ظرفیت در فرد به‌وجود می‌آید و در طول زندگی آینده و بزرگ‌سالی نیز پابرجا می‌ماند (سیف و دیگران ۱۳۹۳: ۲۳۵).

به این منظور، بخش منظوم کتاب‌های فارسی (بخوانیم) شش پایه ابتدایی از زاویه‌های گوناگون بررسی و کاستی‌های این حوزه تبیین شده است تا شاید قضاوت دل‌سوختگان این وادی را هم‌راه خود کند؛ به این امید که در برنامه‌ریزی آتی این حوزه ثمربخش باشد. در این باره پژوهش‌های گوناگون دیگری نیز صورت گرفته است.

نجفی بهزادی و دیگران (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی و تحلیل ساختار و محتوای اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی»، وزن، جنسیت، و دوره شاعر (کلاسیک یا معاصر) اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی را بررسی کرده‌اند. نتایج پژوهش آنان نشان داده است که در انتخاب اشعار قالب، وزن، و جنسیت شاعران متناسب با دوره‌های شش‌گانه دبستان و ویژگی‌های رشد کودک دقت و توجه چندانی نشده است.

کرامتی و دیگران (۱۳۹۸) مقاله «تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی براساس شاخص‌های شورای عالی انقلاب فرهنگی» را نوشته‌اند.

نیازیان و خزایی (۱۳۹۶) در مقاله «تحلیل محتوای اشعار فارسی دوره ابتدایی براساس زبان و عاطفه»، از طریق تحلیل محتوا، به مؤلفه‌های زبان و عاطفه محتوای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی پرداخته‌اند.

کریمی و دیگران (۱۳۹۵) در مقاله «تبیین و تحلیل کتاب فارسی ششم ابتدایی در چهارچوب تحلیل انتقادی گفتمان»، محتوای کتاب فارسی ششم ابتدایی را با استفاده از الگوی ون لیوون تحلیل کردند و به این نتیجه رسیدند که مؤلفه اظهار آشکار بیش از مؤلفه‌های حذف و اظهار پنهان تصویرسازی شده است.

براساس پایان‌نامه علی‌زاده (۱۳۸۹) با عنوان بررسی و تحلیل اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی از منظر اصول و معیارهای ادبیات کودک و نوجوان، از ۵۸ شعر با ۱۱۶۰ معیار

و ملاک زبانی، رشدی، و ادبی ۱۰۸۱ ملاک و معیار مطابقت دارد که برابر است با ۹۳/۱۸ درصد و ۷۹ ملاک و معیار مطابقت ندارد که برابر است با ۶/۸۲ درصد. به‌طور کلی، تفاوت این مقاله با پژوهش‌های صورت‌گرفته، پیش‌نهادهایی کاربردی، روشن، و همه‌جانبه برای تأثیرگذارترین بخش کتاب‌های فارسی، به‌منظور اعتلا و حل مشکلات آن است.

۳. اشعار کتاب فارسی پایه اول ابتدایی

آغاز همه کتاب‌های فارسی ابتدایی (به‌استثنای اول دبستان) با ستایش خداوند در قالب شعر است. در کتاب فارسی اول دبستان، شعر «ای خدای مهربان» در صفحه چهارم نگاره یکم آمده است و در آغاز کتاب نیست. این شعر که تحمیدیه‌ای است، باید چون پایه‌های دیگر در صفحه یک آورده شود.

اولین شعر فارسی اول دبستان پنج مصرع است. بر همه پیداست که معیار ادب منظوم کلاسیک بیت است، نه مصرع:

با این دو دست کوچکم	دست می‌برم پیش خدا
با دل پاک و روشنم	دعا کنم دعا دعا
باز ای خدای مهربان	بشنو دعاهای مرا
دعا برای مادرم	دعا به شادی بابا
به خانه‌ها صفا بده	به جان ما وفا بده

(اکبری شلدره و دیگران ۱۳۹۵ الف: ۴)

اصل این شعر بدین‌سان است:

با این دو دست کوچکم دست می‌برم پیش خدا
با دل پاک و روشنم دعا کنم دعا دعا
باز ای خدای مهربان بشنو دعاهای مرا
دعا برای مادرم دعا به شادی بابا
به خانه‌ها صفا بده به جان ما وفا بده

(۴)

از کل ۵۱ بیت شعر کتاب فارسی اول دبستان، یازده بیت علاوه بر قافیه، ردیف نیز دارند (بسیار درصد اشعار مردف‌اند). گاهی به دلیل افزودن بر موسیقی، ردیف بیش از یک کلمه است؛ مانند «را دارم دوست» که در بیت زیر ردیف است:

من یک دنیا خاکت را دارم دوست   خاک خوب و پاکت را دارم دوست

(همان: ۴۷)

در بررسی دیوان شاعرانی چون حافظ، شهریار، و ... حدود یک‌سوم از غزلیات آن‌ها، به‌منزله شورانگیزترین بخش اشعار، ردیف دارد. پس، موسیقی اشعار ابتدایی اندکی ضعیف است، زیرا تکرار پایه موسیقی است. هرچند در این کتاب، علاوه بر ردیف، گاهی از حاجب (ردیف قبل از قافیه) نیز برای اوج موسیقی استفاده شده است؛ نظیر «داری هم» در بیت زیر:

هم کوه و جنگل داری هم صحرا   هم باغ و بوستان داری هم دریا

(همان)

در کتاب فارسی اول ابتدایی، پنج شعر از سیزده شعر (هفده بیت از ۵۱ بیت؛ ۰/۳۳) بر وزن مستعلن فع یا مفعول فعلن است که عبارت‌اند از: «انار» (همان: ۲۵)، «ما کودکانیم» (همان: ۶۳)، «جشن درآسمان» (همان: ۷۳)، «دریا» (همان: ۸۵)، و «پیغمبر ما» (همان: ۱۰۸). دو شعر «جشن بهمن» (همان: ۱۰۰) بر وزن مفاعلهن فعولن و «شادیم و پاک و خندان» (همان: ۱۱۰) بر وزن مستعلن فعولن هستند که در یک هجا با هم تفاوت دارند و با پنج شعر دیگر از یک بحرند، یعنی بیش از نیمی از اشعار کتاب فارسی اول دبستان از یک بحرند و تنها وزن و ریتم متفاوت در این کتاب، شعر «ای ایران» (همان: ۴۷) بر وزن فعلن فعلن مفعولن است. درحالی‌که در علم عروض، اوزان شاد بسیاری وجود دارد؛ نظیر مفتعلن مفتعلن فاعلن که مفعول مانده‌اند و ریتمی یکسان بر کل کتاب سایه افکنده، و یک‌نواختی روح‌گزایی بر آن حاکم است.

۱,۳ محتوای اشعار کتاب فارسی پایه اول ابتدایی

فاصله پنج شعر آغازین کتاب توازن مطلوبی دارد و هرکدام با یک‌دیگر هفت صفحه فاصله دارد، اما در ادامه، فاصله شعرها با یک‌دیگر دل‌نشین نیست. گاهی سه صفحه میان اشعار

فاصله می‌افتد مانند «زردآلو» (همان: ۴۳) و «ای ایران» (همان: ۴۷) و گاهی پانزده صفحه مانند «ای ایران» (همان) و «ما کودکانیم» (همان: ۶۳).

از لحاظ محتوایی، آوردن دو شعر از یک شاعر با مضمون واحد از کاستی‌های این کتاب است. درست است که مصطفی رحماندوست «از ستون‌های اصلی شعر کودک در ایران به حساب می‌آید» (زارع بیدکی ۱۳۹۲: ۱۸) و شعر «انار» (اکبری شلدره و دیگران ۱۳۹۵ الف: ۲۵) او ورد زبان هر تحصیل‌کرده‌ای است، اما آوردن شعر «زردآلوی» رحماندوست (همان: ۴۳)، با اندک فاصله از شعر «انار»، با توصیفاتی چون رویش زرد/ تباردار است/ ... بیمار است، نه تنها مستحق نیست، بلکه با رسالت کتاب و روحیات کودک در این بخش از کتاب در ستیز است، زیرا:

۱. سرشت پاک کودکان ایجاب‌کننده توصیف زیبایی‌ها برای آنهاست.

۲. توصیف زشتی‌های جهان در ذهن و روان کودک تأثیر منفی دارد.

۳. وصف زیبایی‌ها کودک را به سوی زیبااندیشی و زیبانگری سوق می‌دهد و زندگی را برای کودکان شیرین‌تر می‌کند (محرمی و دیگران ۱۳۹۵: ۱۳۶)

ضمن این‌که این دو بیت از لحاظ الفاظ، پیام، و درون‌مایه‌های ضمنی نظیر اشاره به قدرت خدا، با شعر «انار» قابل‌قیاس نیست.

رویش زرد بیمار است	لپش سرخ تباردار است
هم خوش‌رو هم خوش‌بو	زرد و سرخ زردآلو

(اکبری شلدره و دیگران ۱۳۹۵ الف: ۴۷)

باز دو شعر با عنوان «راه مدرسه» (همان: ۱۱) و «مهربان‌تر از مادر» (همان: ۳۳) از افسانه شعبان‌نژاد آمده که شخصیت‌های هر دو شعر پدر و مادرند و ویژگی پدر و مادر و پیام شعر مهربانی است (مهربانی شعر دوم اندکی توسعه یافته است). بنابراین، وجود یکی از این دو، که از یک شاعرند، کفایت می‌کند.

از ۵۱ بیت این کتاب، ۲۵ بیت (تقریباً نصف آن) درباره طبیعت است که در این باره اندکی مبالغه شده است. در پرداختن به طبیعت نیز جای بسیاری از مفاهیم و واژگان نظیر بهار، اسم پرندگان گوناگون، و مانند این‌ها خالی است.

۴. اشعار کتاب فارسی پایه دوم

آغاز کتاب دوم دبستان «ای نام تو بهترین سرآغاز» و پنجم دبستان «ای همه هستی ز تو پیدا شده» هر دو از نظامی گنجوی است. اگرچه نظامی در این باره سرآمد است، سرآغاز کتاب فارسی دو پایه با شعر نظامی، با وجود فراوانی شعرا، زینده نیست و می‌توان از اشعار دیگران در کتاب نصرت صفی‌نیا با عنوان هزار سال آغاز سخن در شعر فارسی با نام و حمد خداوند بهره برد و به تنوع و غنای کتاب افزود.

صورت رسمی مصرع و بیت در دوره ابتدایی از اولین شعر کتاب فارسی دوم ابتدایی آغاز می‌شود. در این کتاب، فقط سه شعر «ستاره‌ها» (ارجمندرشیدآباد و دیگران ۱۳۹۵: ۲۲)، «ای خانه ما» (همان: ۸۵)، و «با پرستوهای شاد» (همان: ۹۱) به صورت نیم‌مصرع نمایش داده شده است. اوزان نیز صورت رسمی دارند و کوتاه‌ترین وزن در این کتاب، مستفعلن فع است که پرکاربردترین وزن کتاب فارسی اول دبستان بود.

در این کتاب، چون کتاب‌های فارسی سوم، چهارم، پنجم، و ششم، وزن هجایی وجود ندارد (البته در کتاب فارسی پایه اول وزن هجایی وجود دارد).

برخلاف پایه اول ابتدایی، که همه اشعار در قالب مثنوی است، در فارسی دوم ابتدایی علاوه بر مثنوی، اولین قالب غزل «یار مهربان»، سه شعر در قالب چهارپاره شامل «احوال‌پرسی»، «مثل یک رنگین‌کمان»، و «با پرستوهای شاد» و نیز اولین دوبیتی «درخت کاری» به چشم می‌خورد.

نکته بس شگفت این‌که، در کتاب فارسی پایه اول سیزده عنوان شعر در ۵۱ بیت آمده است، اما در فارسی پایه دوم همه نه عنوان با ۳۹ بیت شعر وجود دارد. به عبارت دیگر، به جای افزایش، بیش از ۲۳/۵ درصد از آمار تعداد بیت‌ها و حدود ۳۱ درصد از آمار عنوان‌ها کاسته شده است. تعداد صفحات کتاب نیز یک صفحه کاهش یافته است (نیایش، آخرین درس کتاب فارسی پایه اول و دوم ابتدایی، در پایه اول ابتدایی در صفحه ۱۱۵، اما در پایه دوم در صفحه ۱۱۴ است).

نظامی اولین شاعر کلاسیک است که در فارسی پایه دوم از او در قالب دو بیت با مطلع «ای نام تو بهترین سرآغاز» نام برده شده است. دیگر اشعار کتاب فارسی پایه دوم هم چون کتاب فارسی پایه اول مربوط به شاعران کودک‌سرای معاصر است.

۱,۴ نگاهی به محتوای کتاب فارسی دوم

درمقایسه کتاب فارسی اول با دوم، در پایه اول سه شعر حماسی شامل «ای ایران» سه بیت، «شادیم و پاک و خندان» سه بیت، و «جشن بهمن» شش بیت آمده است، اما در فارسی دوم، این مقوله به یک عنوان، «ای خانه ما»، شامل چهار بیت کاهش یافته است. طبیعت‌گرایی کم‌تر از نیمی از فارسی اول را در بر می‌گیرد (شش عنوان شامل ۲۵ بیت، درحالی‌که کل کتاب سیزده عنوان و ۵۱ بیت است)، اما در فارسی دوم، پنج عنوان از نه عنوان و ۲۴ بیت از کل ۳۹ بیت، در حوزه طبیعت است و این موضوع به اوج خود رسیده است.

باتوجه به این‌که تقریباً مشخص است هر درس در چه ماهی از سال تدریس می‌شود و برخی درس‌ها به تقویم رسمی مرتبط‌اند، شایسته است که بین این دو تقارن وجود داشته باشد، اما در کتاب فارسی دوم، در شعر «با پرستوهای شاد» از عید (که در کل دوره شش‌ساله ابتدایی همین یک بار در شعر بدان اشاره شده) سخن به میان آمده که از مجموع هفده درس کتاب فارسی دوم، این چهاردهمین درس است و پس از عید تدریس می‌شود، درحالی‌که پایان اسفند برای تدریس آن زمان مناسب و اثربخش‌تری است. یا درس «درخت‌کاری» آخرین و هفدهمین درس کتاب فارسی دوم است. این درس در اردیبهشت‌ماه تدریس می‌شود، درحالی‌که در تقویم رسمی کشور پانزده اسفند روز درخت‌کاری است و تدریس این درس در این زمان، سبب انگیزه و تشویق کودک به این کار می‌شود، به‌نوعی حفاظت، دخالت، و مراقبت کودک از محیط زیست را در او ایجاد می‌کند، و هم‌راه کردن اندیشه‌ها با عمل را در پی دارد. این مسئله در کتاب فارسی اول نیز به چشم می‌خورد. برای نمونه، «جشن بهمن» (اکبری شلدره و دیگران ۱۳۹۵ الف: ۱۰۰) درس بیستم کتاب است (کل کتاب ۲۲ درس است). براساس برنامه پیش‌نهادی آموزش کتاب فارسی اول دبستان، که بعد از مقدمه و پیش از شروع درس فارسی اول آمده است، این درس در فروردین تدریس می‌شود. قرارگرفتن این درس به‌جای درس پانزدهم و تدریس آن در دهه فجر، با شرایط زمانی و اجتماعی سازگارتر است و دانش‌آموز جایگاه این شعر، محتوا، و ارزش آن را بهتر درمی‌یابد.

چنان‌که در کتاب فارسی اول از افسانه شعبان‌نژاد و مصطفی رحماندوست، هرکدام، دو شعر آمده است، در کتاب فارسی پایه دوم از نه عنوان شعر، دو عنوان از عباس یمنی‌شریف است. در جدول ۱، اسامی شاعرانی آورده شده است که در یک پایه، دو شعر دارند.

جدول ۱. شاعرانی با دو شعر در یک پایه

شاعرانی که در یک پایه دو شعر دارند	افسانه شعبان‌نژاد (پایه اول)، مصطفی رحماندوست (پایه اول)، عباس یمینی شریف (پایه دوم)، سعدی (پایه پنجم)، و فردوسی (پایه ششم)
------------------------------------	---

البته گاهی از یک شاعر تا سه شعر در کتاب فارسی یک پایه هم دیده می‌شود و این موضوع از لطف کتاب کاسته است. جدول ۲ شامل اسامی شاعرانی است که در یک پایه، سه شعر دارند.

جدول ۲. شاعرانی با سه شعر در یک پایه

شاعرانی که در یک پایه سه شعر دارند	فردوسی (پایه پنجم)، نظامی (پایه ششم)، و سعدی (پایه ششم)
------------------------------------	---

۵. اشعار کتاب فارسی پایه سوم

چنان‌که پیش‌تر ذکر شد، همه اشعار پایه اول به صورت نیم‌مصرع است، یعنی یک مصرع در دو سطر آمده است. در پایه دوم، فقط سه شعر به صورت نیم‌مصرع آمده است. در پایه سوم، به جای آشنا کردن کودک با صورت رسمی شعر و ترک تدریجی نمایش نیم‌مصراع، دوباره اشعار نیم‌مصراع اضافه می‌شود و چهار شعر نیم‌مصراع استفاده شده است.

اولین شعر نو در کتاب فارسی سوم با عنوان «ایران عزیز» آمده است. این شعر ۴۳ پاره دارد که تقریباً با تعداد کل بیت‌های کلاسیک این کتاب (۴۸ بیت) برابر است و اطناب ممل دارد، و این آغاز برای شعر نو نه تنها جذاب و فریبا نیست، گویی می‌خواهد ریشه تنفر با شعر نو را در سرشت دانش‌آموز عجین کند. از سوی دیگر، آوردن سه بار شبه‌جمله «آه»، افزودن علامت تعجب در پایان برخی از پاره‌های شعر، و ... فضایی حسرت‌بار ترسیم کرده است. چنان‌که پیش‌تر گفته شد، این موضوع با فضای کتاب و شرایط ذهنی دانش‌آموز هم‌خوانی ندارد. شش صفحه بعد از این شعر، دوباره یکی دیگر از بلندترین شعرهای حماسی کتاب، که اولین قصیده دوره ابتدایی است، با عنوان «وطن» آمده است، گویی نویسندگان بدون توجه به مضامین گوناگون، فقط در اندیشه پرکردن کتاب برآمده‌اند.

دوره شش‌ساله ابتدایی به دو دوره سه‌ساله تقسیم شده است. اگر کتاب‌های این دو دوره باهم مقایسه شود، توازن در استفاده کمی از اشعار دیده نمی‌شود.

۱،۵ محتوای اشعار کتاب فارسی سوم

چنان‌که گفته شد، نیمی از اشعار فارسی پایه اول و دوم درباره طبیعت است. انتظار می‌رود که در پایه‌های بالاتر، این موضوع کم‌رنگ شود و مضامین دیگری در کتاب‌ها گنجانده شود، اما متأسفانه این رویه نه تنها ادامه داشته، حتی وسیع‌تر نیز شده و به صورت مستقیم اشعاری با عنوان «مثل باران»، «دریا»، و «بهاران»، درباره طبیعت در فارسی پایه سوم آمده است. در این پایه، اگر مضامین مذهبی، اخلاقی، و ... در پوششی از طبیعت ارائه شود، پسندیده‌تر و منطقی‌تر است، زیرا مخاطب (کودک) امکان تجربه ذهنی کم‌تری برای درک مفاهیم انتزاعی دارد. بنابراین، باید این مفاهیم را با ابزارهای گوناگون برای کودک عینی و ملموس کرد و از طبیعت برای شناساندن و توصیف خداوند استفاده کرد. پس، گرایش به طبیعت برای بیان مضامین دینی، اجتماعی، و مانند این‌ها نظیر درس «ستایش، خداوند رنگین‌کمان» و «لحظه سبز دعا» در پایه سوم و «ستایش خدا» در پایه چهارم، بهتر از اشعاری است که فقط درباره طبیعت‌اند.

در درس «لحظه سبز دعا»، انتخاب این عنوان هنر مؤلفان نیست. این عنوان در بیت پایانی آمده که درحقیقت، شاهبیت شعر است و متأسفانه، حذف شده است:

شاخه‌ها گل می‌کنند «لحظه سبز دعا» دست‌ها پل می‌زنند بین دل‌ها و خدا

در اشعار کتاب‌های سه پایه اول ابتدایی، جای اشعاری درباره بازی، که نیاز روح کودک و اقتضای سن اوست، واقعاً خالی است. اگر شعری با عنوان «هم‌بازی»^۲، به‌منزله اولین عنوان با محتوای بازی، در پایه سوم آورده می‌شود، درحقیقت هیچ بازی‌ای صورت نمی‌گیرد؛ کودکی قایق کاغذی می‌سازد و به آب می‌اندازد، آب آن را به مکان دیگر می‌برد و کودک دیگری آن قایق را می‌بیند، بدون آن‌که سازنده اولیه قایق را بشناسد یا حتی ببیند، در رؤیای خود «هم‌بازی» او می‌شود. همان‌گونه که در شعر «دریا»^۳ در پایه دوم:

من در خیال خود با قایقی زیبا سوی تو می‌آیم سوی تو ای دریا

(ارجمند رشیدآباد و دیگران ۱۳۹۵: ۸۵)

کودک مورد آموزش، گویی بیماری مسری خطرناکی دارد و فقط باید در خیال خود بازی کند. ضمن این‌که اشعار بازی کودک دیده نمی‌شود. درحالی‌که دوره زمانی هفت تا

نگاهی تحلیلی به اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی (مالک شعاعی) ۱۲۱

یازده سالگی (دوره نظام آموزش ابتدایی) «از دیدگاه روان‌شناسان، سن بازی نیز نام‌گذاری شده است» (سیف و دیگران ۱۳۹۳: ۲۳۶).

به‌طور کلی، می‌توان گفت که نیمی از اشعار کتاب‌های سه پایه اول ابتدایی در وصف طبیعت و نیم دیگر آن حماسی و تعلیمی (و به‌ندرت مذهبی) است. در ادبیات منظوم این سه پایه، مظلومیت ائمه (ع) هویداست و در پایه چهارم، درس «همای رحمت» (پنج بیت) تنها شعر درباره پیشوایان مکتب امامیه است. درباره پیامبران، فقط شعری در پایه اول با عنوان «پیغمبر ما» (چهار بیت) آمده است و تنوع مضامین در کتاب سوم ابتدایی و دو پایه پیش از آن دیده نمی‌شود.

نویسندگان ویژه کودکان و نوجوانان هدفشان این است که در وهله اول، کودکان و نوجوانان نوشته‌های آن‌ها را بخوانند، یا بشنوند، یا بفهمند، و حس کنند و در مرحله نهایی، هدفشان این است که به‌یاری این نوشته‌ها و مفاهیمی که در نهاد این نوشته‌ها وجود دارد، به شادی، سلامت جسم و روح، بهزیستی، رشد ایمان و اعتقاد، رشد تمایل به مبارزه با طبقات ستمگر و افسار فاسد، و در جمع، آسایش و خوش‌بختی کودکان و نوجوانان کمک کنند، یا همه این‌ها را به‌وجود بیاورند، و یا در به‌وجودآوردن این‌ها سهمی داشته باشند، و یا بر آن باورند که در آینده، در خدمت اندیشه‌های ملی و انسانی، و آرمان‌های والای بشری باشند (ابراهیمی ۱۳۶۴: ۲۷).

سه پایه اول ابتدایی در آوردن اشعار، نظم منطقی ندارند. در فارسی اول سیزده عنوان شعر، در فارسی دوم نه عنوان، و در فارسی سوم یازده عنوان آمده است. برخلاف نیمه دوم که در پایه چهارم چهارده عنوان، پنجم نوزده عنوان، و ششم ۲۲ عنوان شعر وجود دارد. تعداد صفحات کتاب‌ها هم لجام‌گسیخته است. آخرین درس تمام این کتاب‌ها، یعنی درس «نیایش»، در پایه اول در صفحه ۱۱۵، در پایه دوم در صفحه ۱۱۴ و در پایه سوم در صفحه ۱۲۸ است. این نابه‌سامانی در سه پایه دوم نیز مشهود است و درس مذکور در پایه‌های چهارم و پنجم هردو در صفحه ۱۴۰ و در پایه ششم در صفحه ۱۱۴ است (یعنی کاهش ۲۶ صفحه‌ای پایه ششم در قیاس با پایه پنجم و حتی چهارم).

۶. اشعار کتاب فارسی پایه چهارم

در این کتاب، دو شعر نو (که «باران» دقیقاً به‌اندازه اولین شعر نو در کتاب سوم دبستان، ۴۳ پاره است) و یک غزل وجود دارد که دومین غزل کتاب‌های فارسی دوره دبستان است.

اشعار دیگر همگی مثنوی‌اند. اشعار پایه چهارم با ۹۵ بیت، به‌استثای اشعار نو (۵۵ پاره)، دوبرابر اشعار پایه‌های اول و سوم، و تقریباً سه‌برابر شعرهای پایه دوم است. انتخاب شعر «آرش کمان‌گیر» بر غنای کتاب افزوده، ولی به‌نام سراینده‌اش، سیاوش کسرای، کوچک‌ترین اشاره‌ای نشده است (همان‌طور که نامی از مؤلف شعر «امید» در صفحه ۱۰۷ همین کتاب برده نشده است) و پاره‌های کمی از آن شعر آمده است. کاش اولاً، به‌جای توضیحات شعر مثلاً «همه نگران و منتظر، ... مادران دعا می‌کردند، پیرمردها اشک می‌ریختند، کودکان با بی‌تابی آرش کمان‌گیر ... نگاه می‌کردند و ...» (بهروان و دیگران ۱۳۹۴: ۵۶)، متن شعر می‌آمد:

لشکر ایرانیان در اضطرابی سخت دردآور
دود و سه‌سه به پیچ‌پیچ گرد یک‌دیگر
کودکان بر بام، دختران بنشسته بر روزن، مادران غمگین کنار در
کم‌کمک در اوج آمد پیچ‌پیچ خفته
خلق چون بحری برآشفته به‌جوش آمد خروشان شد به‌موج افتاد
برش بگرفت و مردی چون صدف
از سینه بیرون داد

(لنگرودی ۱۳۸۷: ۵۰۱)

زیرا متن این شعر روان‌تر و جذاب‌تر از متن نثر کتاب فارسی ابتدایی است. اجحاف به ادبیات فارسی است که به‌جای شعری که در ذیل آمده است، بگویی: «آرش روی تخته‌سنگ بزرگی ایستاد، بازوان و تن نیرومند خود را به همه نشان داد و گفت: خوب ببینید در بدن من هیچ نقص و عیبی نیست» (بهروان و دیگران ۱۳۹۴: ۵۷).

منم آرش / چنین آغاز کرد آن مرد با دشمن / منم آرش سپاهی مرد آزاده / به تنها
تیر ترکش، آزمون تلختان را اینک آماده / کمان داری کمان گیرم شهاب تیزرو تیرم / مرا
تیر است آتش پر / مرا باد است فرمان‌بر / و لیکن چاره امروز، زور و پهلوانی نیست /
رهایی با تن پولاد و نیروی جوانی نیست (لنگرودی ۱۳۸۷: ۵۰۱-۵۰۲).

ثانیاً، انتظار می‌رود که بین این شعر و «باز باران با ترانه»، که هیچ فاصله‌ای نیامده است، اندک فاصله‌ای ایجاد شود تا صفای حماسی آن با شعر باران شسته نشود.

۱,۶ بررسی محتوای کتاب فارسی پایه چهارم

در درس اول، «خبیر داغ»، کلاغی خبیر از آمدن زمستان می‌دهد؛ شومی این خبیر تاجایی است که:

دل هر غنچه تپید رنگ گل‌برگ پرید   برگ بی حوصله شد سبزه خمیازه کشید

(بهبهان و دیگران ۱۳۹۴: ۱۷)

قهرمان این داستان، یعنی کلاغ، در فرهنگ ما به منزلهٔ چهرهٔ منفی معرفی شده است. صفاتی چون خبیرچین، زشت، سیاه، حسود، دزد، و بدجنس در ذات اوست. شعر بعدی کتاب فارسی چهارم، داستان قدیمی و معروف *روباہ و زاغ* است. زاغ که از خانوادهٔ کلاغ است، همان ویژگی‌های دزدی و ... کلاغ را دارد. در این شعر، زاغی که پنیری را دزدیده است، دیگری با شیوه‌ای نوین پنیرش را می‌دزد:

این جهان کوه است و فعل ما ندا   سوی ما آید نداها را صدا

(مولوی ۱۳۸۷: ۱۱۴)

آوردن دو شعر دربارهٔ یک پرندهٔ منفی بی‌هیچ فاصله‌ای بدون شک روح‌گراست. این موضوع بیان‌گر محتوای سخیف اثر آموزشی است. ازسویی، کاش به مأخذ این شعر در حد یک سطر اشاره می‌شد که این شعر ترجمهٔ *افسانهٔ روباه و کلاغ فرانسوی (Le Corbeau et le Renard)* ژان دو لافونتین، مشهورترین حکایت‌نویس فرانسه است که علاوه بر حبیب یغمایی، ایرج میرزا و نیز سعیدی هم این شعر را ترجمه کرده‌اند.

توجه به ادبیات پایداری با «اتفاق ساده»، ستم در حق ادبیات دفاع مقدس است. گویی از نگاه مؤلفان، نامهٔ یک رزمنده فراتر از آن همه رشادت، شهادت، و شهادت است. ادبیات جنگ با هزاران خاطره‌اش، نباید به راحتی کنار زده و به داستان بسیار ضعیفی از آن بسنده شود. شایان ذکر است در پایهٔ ششم، در درس یازدهم، «شهدا خورشیدند»، در انشایی منظوم در قالب شعر نو، شهدا به خورشید، شقایق، چراغ، داستانی پر از حادثه و زیبایی، و نمرهٔ بیست در دفتر قلب مانند شده‌اند و این همهٔ ادبیات دفاع مقدس در نظم شش پایهٔ ابتدایی است.

پایهٔ چهارم ابتدایی را می‌توان مرزی بین ادبیات کودک و بزرگسال دانست. به جز شکوه قاسم‌نیا و پروین دولت‌آبادی، از شاعران کودک‌سرا اثری نیست و بزرگان ادب فارسی چون

فردوسی، مولوی، عطار، شهریار، و شاعران دیگری چون ایرج میرزا، سیاوش کسرای، پروین اعتصامی، و حبیب یغمایی برای اولین بار در این کتاب تجلی می‌یابند.

۷. کتاب فارسی پایه پنجم

در کتاب فارسی پنجم، درسی با عنوان «سرود ملی» (شعبانی و دیگران ۱۳۹۶: ۴۸) آمده که در پشت جلد کتاب نیز تکرار شده است. ضمن این‌که شعر پشت جلد هشت‌پاره و شعر متن هفت‌پاره است (بهمین فرّ ایمان ماست پیامت ای امام در متن یک‌پاره، ولی در جلد دویاره است). تکرار همواره از کاستی‌ها بوده است. در متن کتاب نیز تکرارهای دیگری دیده می‌شود. برای مثال، در پایان فارسی پایه چهارم، درس «خرد و دانش» آمده است. بیت‌های آغازین آن عبارت‌اند از:

توانا بود هرکه دانا بود   ز دانش دل پیر برنا بود
به دانش گرای و ...

(بهروان و دیگران ۱۳۹۴: ۱۲۸)

در درس «خرد ره‌نمای و خرد دل‌گشای» (شعبانی و دیگران ۱۳۹۶: ۳۲) فارسی پنجم این بیت‌ها تکرار شده است.

درس «معرفت آفریدگار» (قاسم‌پور مقدم و دیگران ۱۳۹۵: ۱۱) پایه ششم از لحاظ محتوا به درس «لحظه سبز دعا» (اکبری شلدره و دیگران ۱۳۹۵ ب: ۷۱) فارسی سوم شبیه است. اگرچه «لحظه سبز دعا» ضمن دعا به نماز نیز اشاره می‌کند و اولین و آخرین شعر درباره نماز است، بهتر است یکی از این دو حذف شود.

۸. کتاب فارسی پایه ششم

اشعار فارسی پایه ششم استغنائی درون اهل ادب ایجاد می‌کند، اما در قیاس با فارسی‌هایی که در همین سده اخیر، فارغ از هر نگاه سیاسی و ...، نوشته شده‌اند، ضعیف به نظر می‌رسند. نقطه اوج و کمال کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی باید فارسی پایه ششم باشد و ضمن کمال محتوا، از عیب مبرا باشد. در درس «باران» (قاسم‌پور مقدم و دیگران ۱۳۹۵: ۷۲) چهار دوبیتی ذکر شده که مورد اول و دوم آن از باباطاهر است و چهارمین دوبیتی نیز از مصطفی علی‌پور است. دوبیتی یک وزن بیش‌تر ندارد: مفاعیلن مفاعیلن فعولن. دو بیت

نگاهی تحلیلی به اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی (مالک شاعری) ۱۲۵

سوم درس «باران»، که از سیدحسین حسینی است و محتوایی شبیه دوبیتی دارد، درحقیقت رباعی است، زیرا وزن آن اولین وزن رباعی، یعنی مستفعل مستفعل مستفعل فع، یا همان «لا حول و لا قوة الا بالله» است.

ای نام تو روییده به گل‌دان لبم   در مرحمت تو غوطه‌ور، روز و شبم
در خاک طلب، بذر دعا کاشته‌ام   باران اجابت تو را می‌طلبم

(همان)

درباره درس پانزدهم با عنوان «میوه هنر» با مطلع

آن قصه شنیدید که در باغ، یکی روز   از جور تبر، زار بنالید سپیدار

(همان: ۹۸)

نخست این‌که عنوان این شعر در دیوان پروین اعتصامی «درخت بی‌پر» است (اعتصامی ۱۳۷۳: ۲۵۵) که عنوانی سهل و ممتنع است، دوم این‌که عنوان «میوه هنر» با مضمون شعر منافات دارد و به حقیقت، استعارهٔ تهکمی می‌سازد، سوم این‌که هر دو واژه «میوه» و «هنر» بار معنایی یکسانی دارند. میوه هنر درخت است و هنر یعنی برومندبودن. بنابراین، چنین عنوانی نه تنها بدیع نیست، بلکه نوعی تعقید یا ضعف تألیف از آن احساس می‌شود.

۱.۸ نگاهی به برخی اشعار کتاب فارسی ششم در قیاس با پایهٔ دیگر

از آن‌جا که دوران کودکی و نوجوانی بهترین سنین فراگیری مفاهیم اساسی زندگی است، ادبیات کودکان و نوجوانان باید جنبهٔ یاددهی و تعلیمی داشته باشد (حکیمی و کاموسی ۱۳۸۶: ۳۴). از مفاهیم تعلیمی، عشق به میهن و دفاع از آن، و تلاش برای تعالی آن است. در کتاب فارسی ششم، درسی با عنوان «همه از خاک پاک ایرانیم» (قاسم‌پور مقدم و دیگران ۱۳۹۵: ۵۶) از ایرج میرزا آمده است، اما شبیه این مضمون با عنوان «وطن» (اکبری شلدره و دیگران ۱۳۹۵: ب: ۱۰۱) از محمدتقی بهار در کتاب فارسی سوم نیز دیده می‌شود. در این دو شعر، گاه مصراع‌های تکراری آمده است: «مادر خویش را نگهبانیم» (همان؛ قاسم‌پور مقدم و دیگران ۱۳۹۵: ۵۶) یا مضامین شبیه به هم دارند: «ما همه کودکان ایرانیم» (اکبری شلدره و دیگران ۱۳۹۵: ب: ۱۰۱) و «ما که اطفال این دبستانیم همه از خاک پاک ایرانیم» (قاسم‌پور مقدم و دیگران ۱۳۹۵: ۵۶).

در هردو شعر تفاخر به نیاکان دیده می‌شود: «چون نیاکان باستانی خویش» (اکبری‌شلدره و دیگران ۱۳۹۵ ب: ۱۰۱) و «یادگار قدیم دورانیم» (قاسم‌پور مقدم و دیگران ۱۳۹۵: ۵۶). میهن‌دوستی که از ایمان دانسته‌اند، در هردو دیده می‌شود:

همه در فکر ملت و وطنیم   همه در بند دین و ایمانیم
(اکبری‌شلدره و دیگران ۱۳۹۵ ب: ۱۰۱)

چون که خُب وطن ز ایمان است   ما یقیناً ز اهل ایمانیم
(قاسم‌پور مقدم و دیگران ۱۳۹۵: ۵۶)

بنابراین، آوردن یکی از این دو کفایت می‌کند.

ذکر این نکته ضروری است که اشعار حماسی شش پایه ابتدایی بیش‌تر بر محور میهن‌دوستی است و راه درازگویی در این زمینه گرفته شده است؛ مثلاً در کتاب فارسی اول ابتدایی «ای ایران» (اکبری‌شلدره و دیگران ۱۳۹۵ الف: ۴۷) و «شادیم و پاک و خندان» (همان: ۱۱۱)، در پایه دوم «ای خانه ما» (ارجمندرشیدآباد و دیگران ۱۳۹۵: ۸۵)، در پایه سوم «ایران عزیز» (اکبری‌شلدره و دیگران ۱۳۹۵ ب: ۹۴-۹۵) و «وطن» (همان: ۱۰۱)، در پایه چهارم «آرش کمان‌گیر» (بهروان و دیگران ۱۳۹۴: ۵۴-۵۷)، در پایه پنجم «سرود ملی» (شعبانی و دیگران ۱۳۹۶: ۴۸)، بیت‌هایی از شاهنامه (همان: ۵۰)، «ای ایران» (همان: ۵۳-۵۲)، اشعار متفرقه‌ای در درس «دفاع از میهن» (همان: ۵۶، ۵۸)، «وطن‌دوستی» (همان: ۶۸)، و «سرای امید» (همان: ۷۶)، و در پایه ششم «همه از خاک پاک ایرانیم» (قاسم‌پور مقدم و دیگران ۱۳۹۵: ۵۶). روی هم‌رفته، چهل بیت شعر کلاسیک و ۹۶ پاره (مصرع) شعر نو درباره وطن‌دوستی در این شش پایه وجود دارد که تقریباً نیمی از آن در پایه پنجم است (پانزده بیت شعر سستی و ۴۱ پاره شعر نو). این موضوع واحد و گاه تکراری از غنای کتاب‌ها می‌کاهد، درحالی‌که زمینه‌های دیگر ادبیات تعلیمی مهمل یا کم‌فروغ است.

۹. شاعران کتاب‌های دوره ابتدایی

از ایرادهای محتوایی برخی اشعار، استفاده مکرر از اشعار یک شاعر است. در برخی پایه‌ها، دو شعر از یک شاعر آمده است. شاید استفاده از دو شعر از یک شاعر در کل دوره ابتدایی توجیه‌پذیر باشد (اگرچه منطقی نیست)، اما در یک پایه دشوار است. مایه ملال استفاده از

نگاهی تحلیلی به اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی (مالک شعاعی) ۱۲۷

سه شعر یک شاعر است که اجحاف در حق دانش‌آموزان و دیگر شاعران است. در میان نه شاعری که در دوره ابتدایی سه شعر از آن‌ها آمده (جدول ۳)، این موضوع تنها درباره مولوی پذیرفتنی است.

این پرسش بی‌پاسخ مانده که آیا عباس یمینی‌شریف، که چهار شعر از او در دوره ابتدایی آمده است، از مولوی، که سه شعر دارد، شاخص‌تر و برجسته‌تر است. با این قیاس، عباس یمینی‌شریف را نمی‌توان با شاعران بزرگی چون عراقی، سنایی، انوری، جامی، صائب، نیما، و اخوان‌ثالث، که هیچ نامی از آن‌ها برده نشده است، مقایسه کرد.

چهار شاعری که از آن‌ها چهار، پنج، یا شش شعر آمده، تقریباً برابر با کل شاعرانی است که از آن‌ها یک شعر آمده است.

در این شش پایه، از شعر ۶۷ شاعر استفاده شده است که نه شاعر آن کلاسیک و شصت شاعر مربوط به دوره معاصر است (این آمار بیان‌گر کم‌توجهی به ادبیات کهن است).

جدول ۳. شاعران کتاب‌های فارسی ابتدایی

نام شاعران	تعداد شعرها
پایه اول: علی اصغر نصرتی و کبری هاشمی پایه دوم: افشین اعلاء پایه سوم: نسرين صمصامی و مجید ملامحمدی پایه چهارم: عطار، نامعلوم، حبیب یغمایی، سیاوش کسرایی، و گلچین گیلانی پایه پنجم: ناصر خسرو، حسین گل‌گلاب، دهخدا، هوشنگ ابتهاج (سایه)، و محمدجواد محبت پایه ششم: شیخ محمود شبستری، ابوالقاسم حالت، نادر ابراهیمی، محمدرضا ترکی، حافظ، باباطاهر، سیدحسن حسینی، مصطفی علی‌پور، و سلمان هراتی	شاعرانی با یک شعر (۲۴ نفر = پنج سستی، ۱۹ معاصر)
افسانه شعبان‌نژاد (دو بار پایه اول)، جعفر ابراهیمی (پایه اول و دوم)، شکوه قاسم‌نیا (پایه اول و چهارم)، محمود پروهاب (پایه دوم و سوم)، محمدتقی بهار (پایه سوم و پنجم)، بیوک ملکی (پایه سوم و پنجم)، و شهریار (پایه چهارم و ششم)	شاعرانی با دو شعر
پروین دولت‌آبادی (پایه اول، چهارم، و پنجم)، محمود کیانوش (پایه اول، دوم، و سوم)، مصطفی رحماندوست (دو بار پایه اول و یک بار پایه دوم)، اسدالله شعبانی (پایه اول، سوم، و پنجم)، ناصر کشاورز (پایه اول، دوم، و سوم)، قیصر امین‌پور (پایه سوم، چهارم، و ششم)، ایرج میرزا (پایه سوم، چهارم، و ششم)، مولوی (پایه چهارم، پنجم، و ششم)، و پروین اعتصامی (پایه چهارم، پنجم، و ششم)	شاعرانی با سه شعر
عباس یمینی‌شریف (پایه اول، دو بار پایه دوم، و پایه سوم)	شاعرانی با چهار شعر
نظامی (پایه اول، پنجم، و سه بار پایه ششم)	شاعرانی با پنج شعر
سعدی (پایه چهارم، دو بار پایه پنجم، و سه بار پایه ششم) و فردوسی (پایه چهارم، سه بار پایه پنجم، و دو بار پایه ششم)	شاعرانی با شش شعر

ارزش کتاب درسی از دایرةالمعارف کم‌تر نیست، زیرا دایرةالمعارف مرجعی برای پژوهش‌گران است که بدون وجود آن دایرةالمعارف می‌توان مطالب را از منبع اصلی جست‌وجو کرد. ضمن این‌که تعداد مراجعان به دایرةالمعارف‌ها محدود است و دامنه تأثیرگذاری آن با کتاب‌های درسی قابل‌قیاس نیست. پس، همان‌طور که برای تدوین دایرةالمعارف گروهی از پژوهش‌گران برجسته آن حوزه حضور دارند، در تألیف کتاب‌های درسی نیز لازم است شورای نویسندگان (مؤلفان) از سرآمدان و استادان بزرگ زبان و ادب فارسی باشند. اگر مؤلفان کتاب‌های درسی شش پایه ابتدایی بررسی شوند، در پایه چهارم فقط دو مؤلف وجود دارند که یکی از آنان جزء مؤلفان هر شش پایه ابتدایی است. پایه سوم و پنجم فقط چهار مؤلف دارد دو نفر آنان در هر دو پایه حضور دارند. به استثنای دو یا سه نفر از اعضای گروه مؤلفان، بقیه در ادبیات فارسی گم‌نام‌اند. برخی از گروه مؤلفان ممکن است اشعاری سروده باشند، اما اولاً، شعرشان به ادبیات کودک ربطی ندارد، ثانیاً، تخصص و رشته تحصیلی‌شان ادبیات فارسی نیست و گروه مؤلفان باید متخصص زبان و ادبیات فارسی باشند. کسانی باید کتاب‌های درسی را بنویسند که علاوه بر دانش، خود سال‌ها در آن پایه‌ها تدریس کرده باشند و با شرایط، ویژگی‌ها، و نیازهای هر پایه درسی آشنا باشند. بنابراین، انتخاب افراد در تدوین کتب درسی نباید براساس گرایش سیاسی، حزبی، زدوبندها، و مسائلی از این قبیل باشد (به دلیل حرمت افراد از ذکر نام خودداری شده است، اما مخاطبان، به‌ویژه معلمان، این حقیقت تلخ را به‌خوبی متوجه شده‌اند).

کاش در گروه مؤلفان در تمام پایه‌ها، افرادی که در حوزه نگارش تبحر دارند، حضور داشته باشند.

۱۰. طبیعت‌گرایی و شعر کودک

اشعار گوناگونی درباره طبیعت و فصل‌ها در سه پایه اول ابتدایی دیده می‌شود و شاعران سعی می‌کنند که کودکان را با زیبایی‌های طبیعت و جهان آشنا کنند. برخلاف شعر بزرگ‌سال، که اغلب سخن از نکوهش دنیا است، در شعر کودک زیبایی‌های جهان ذکر می‌شود و شاعر کودکان را به تأمل در مظاهر آن برمی‌انگیزد. این موضوع در کتاب‌های ابتدایی به‌سوی هدفی خاص سوق داده شده است. مقدمات این هدف در پایه سوم با درس «نقاش دنیا» فراهم شده است که با باغ زیبای پُرگل، برگ درختان، و ... به نقاش آن پی

نگاهی تحلیلی به اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی (مالک شماعی) ۱۲۹

برده می‌شود. این مسئله در پایه چهارم به اوج خود می‌رسد. در پایه چهارم، توصیف طبیعت فرصت مناسبی برای شاعر و کودک به‌منظور خداشناسی فراهم کرده است، تاجایی که در تحمیدیّه آغاز کتاب با عنوان «ستایش خداوند»، در قالب توصیف پدیده‌های طبیعی و بهار، اوج خداشناسی جلوه‌گری کرده است:

خدا در رنگ‌وبوی گل نمان است   بهار و باغ و گل از او نشان است

(بهروان و دیگران ۱۳۹۴: ۸)

این مضمون در پایه ششم به اوج خود می‌رسد:

هر گل و برگی که هست، یاد خدا می‌کند   بلبل و قمری چه خواند، یاد خداوندگار

(قاسم‌پور مقدم و دیگران ۱۳۹۵: ۱۱)

اگر درباره طبیعت در پایه‌های بالاتر شعری آورده می‌شود، باید مضمون آن قوی‌تر و کامل‌تر باشد، اما در پایه پنجم، شعر «رقص باد و خنده گل» با وجود عنوان فریبنده‌اش، فقط درباره آمدن زمستان و پس از آن بهار است و هیچ نکته دیگری در خود نهفته ندارد. این بازگشت بسیار نپخته بوده است و چنین شعری حشو قبیح می‌نماید، زیرا در کتاب فارسی پایه چهارم «خبر داغ» خبر آمدن زمستان و شعر «بهاران» در پایه سوم، چنان‌که از اسمش پیداست، درباره بهار است و شعر با مضمون زمستان و بهار در پایه پنجم، درحقیقت، نوعی ابتذال است.

بدون شک، شعر «ستایش خداوند» در پایه چهارم از شعر «رقص باد و خنده گل» در پایه پنجم، که هر دو از پروین دولت‌آبادی‌اند، بسیار قوی‌تر است. باید اندک‌اندک با دنیای شعر کودک و کودک‌سرایان فاصله گرفت و به شعر «رقص باد و خنده گل» نیازی نیست.

حال که شعر کودک و طبیعت‌پردازی در پایه چهارم به اوج خود نزدیک می‌شود، انتظار می‌رود در موضوع شعر کودک در پایه پنجم، یا به‌اندازه پایه چهارم، از دو شاعر کودک‌سرا استفاده یا حتی کم‌تر شود، چنان‌که در پایه ششم فقط یک شاعر کودک‌سرا به‌نام نادر ابراهیمی وجود دارد آن هم با شعر حماسی «ای وطن»، اما در پایه پنجم از شاعرانی چون اسدالله شعبانی (که در پایه اول شعر «ای ایران» از او آمده)، پروین دولت‌آبادی (که تا این پایه سه شعر از او دیده می‌شود)، بیوک ملکی (شعر «بال در بال پرستوها»)، محمدجواد محبت (شعر «کاجستان»)، و ... شعر آمده که اوج بی‌نظمی در محتوای اشعار و بی‌تفاوتی به آن است.

۱۱. زاغ و سیمرغ

در فصل چهارم فارسی پایه پنجم، پس از درس دوازدهم با عنوان «فرهنگ بومی ۲»، بلافاصله متنی با عنوان «فردوسی فرزند ایران» آمده است. اولاً، شخصیت و شعر فردوسی ملی است، نه بومی، ثانیاً، در کتاب‌های انواع ادبی آن‌گاه که *شاهنامه* با آثار حماسی بزرگ دنیا چون *ایلیاد*، *ادیسه*، *انه‌ئید*، *مهاباراتا*، و *رامایانا* سنجیده می‌شود، شکوه *شاهنامه* برتر از همه این آثار است. حتی گاهی فردوسی را محکوم می‌کنند که آثار بزرگ حماسی دنیا را خوانده، سپس به سرودن *شاهنامه* همت گمارده است: «*شاهنامه* را به یک اعتبار می‌توان حماسه ثانوی قلمداد کرد، زیرا بر مبنای کتاب‌های مدون حماسی پیش از خود به وجود آمده است» (شمیسا ۱۳۸۳: ۷۲). در حقیقت، فردوسی و شعرش جهانی است، نه بومی.

پس از چهار سطر توضیح درباره فردوسی و *شاهنامه* در درس «فردوسی فرزند ایران»، در کتاب فارسی پنجم عنوانی برجسته به نام «زاغ و سیمرغ» (شعبانی و دیگران ۱۳۹۶: ۹۱) آمده است. اولاً، در داستان‌های *شاهنامه*، هر جا که سیمرغ در مقام یار زال دیده می‌شود، پرنده‌ای به نام زاغ وجود ندارد و قرین سیمرغ در ادبیات، به ویژه *شاهنامه*، «زال» است، نه «زاغ». اگر زال را زاغ بگیریم، ضمن اهانت به خاندان پهلوانی *شاهنامه*، بین سفیدی مو و بدن زال با زاغ نوعی استعاره تهکمیه گرفته که باز شماتت‌بار است. بنابراین، عنوان درس باید «زال و سیمرغ» باشد، نه «زاغ و سیمرغ». این اشتباه با رسالت کتاب‌های درسی در تضاد است. برخی بر این باورند که کتاب‌های درسی چون کتاب‌های دینی باید از خطا مصون باشد: «کتاب‌های مرجع مانند فرهنگ‌ها، دایرة‌المعارف‌ها، کتاب‌های درسی، متن‌های مقدس دینی، آثار حقوقی به نمونه‌خوانی‌های مکرر و دقیق نیاز دارد تا کاملاً اطمینان حاصل شود که متن بدون غلط است» (آذرننگ ۱۳۸۱: ۸۳).

۱۲. نگارش و علائم ویرایشی

از مهم‌ترین عوامل مؤثر در خواندن شعر، آگاهی از وزن شعر است. هر شعری، بنابر احساسات درونی شاعر، وزن خاصی را اقتضا می‌کند تا پاره‌ای از احساسات، عواطف، و مفاهیم ذهنی گوینده را به خواننده منتقل کند. آن وزن در حکم علائم نگارشی است. گاهی وزن ساختار قاموسی کلمه را نیز تغییر می‌دهد. بنابراین، در شعر علائم نگارشی استفاده نمی‌شود و نیازی بدان نیست. وزن آن در حکم علائم نگارشی است، اما در

نگاهی تحلیلی به اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی (مالک شعاعی) ۱۳۱

کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی چنین مسئله‌ای لحاظ نشده است. برای نمونه، در بیت زیر از علائم نگارشی استفاده شده است که اگر متن نثر هم باشد، به آن‌ها احتیاجی نیست؛ مثلاً بعد از واژه «نرمی» به علامت ویرگول نیازی نیست.

به نرمی، چنین گفت با سنگ سخت: «کرم کرده، راهی ده ای نیک‌بخت!»

(شعبانی و همکاران ۱۳۹۵: ۱۲۹)

در پایان مصرع اول دونقطه بیانی آمده است. در نثر هم به دلیل وجود متمم پس از آن، گاهی دونقطه بیانی به کار نمی‌رود. علامت نقل قول با شرایط استفاده از آن هم خوانی ندارد. پایان بیت هم علامت تعجب آورده، هم نقطه. اولاً، استفاده از دو حرکت نگارشی هم‌زمان در کنار هم اشتباه است و هر نشان، به‌ویژه نشان پایان جمله، آهنگ و معنی خاصی به جمله می‌دهد.

علامت نقطه، که در پایان این بیت، بیت پنجم، و بیت پایانی همین صفحه آمده است، با اصول نگارش شعر منافات دارد. علائم نگارشی در این کتاب‌ها گاه بعد از گیومه پایانی و گاه قبل از آن می‌آید و این موضوع سلیقه‌ای شده است: «شاید این اتفاق هم روزی / ناگهان از برای من افتاد». (همان: ۱۱۲)، «زندگی، شکفتن است / با زبان سبز، رازگفتن است». (فاسم‌پور مقدم و دیگران ۱۳۹۵: ۱۱۲)، و در جای دیگر: «چون چراغی است که در خانه ما می‌سوزد». (همان: ۷۸)، یا «داخل دفتر قلب من و تو می‌ماند». (همان).

تمامی علائم نگارشی باید بدون فاصله با قبل و با یک فاصله با بعدش نوشته شود (به‌استثنای گیومه آغازین) که این موضوع نیز رعایت نشده است.

در کتاب‌های فارسی ابتدایی، نیم‌فاصله نیز رعایت نشده است. گاهی «سرانجام» و «جست‌وجو» آمده (همان: ۱۱۶) و گاهی «سرانجام» (همان: ۱۱۷) و «جست و جو» (همان: ۱۱۶) آمده است.

گاهی ویرگول، علامت تعجب، و دیگر علائم نگارشی به کلمه قبلی چسبیده‌اند و گاه فاصله دارند: «با چهار سیم ساخته شده‌ام، می‌توانم ... (همان: ۱۱۶) «به من نگاه کن!» (همان: ۱۱۷).

نگارش کلمات در کتاب‌های فارسی ابتدایی نیز بسیار دل‌آزار است. گاهی واژه «خوشر» را سرهم و گاه جدا نوشته‌اند: «سطح آب از گاهوارش خوش‌تر است» (بهروان و دیگران ۱۳۹۴: ۱۰۴)، «که موران را، قناعت خوشر از سور» (شعبانی و دیگران ۱۳۹۵: ۱۳۱).

این بی‌نظمی‌ها برای بسیاری از واژگان وجود دارد:

- هم: «گفت پس با من هم / یک نفر هم‌بازیست» (اکبری‌شلدره و دیگران ۱۳۹۵ ب: ۳۵)، «همپایه محبت و مهر و وفا تویی» (شعبانی و دیگران ۱۳۹۵: ۱۳۱)؛
- ترکیباتی که با «گل» ساخته می‌شود: «رنگ گلبرگ پرید» (بهروان و دیگران ۱۳۹۴: ۱۷)؛ «گل بخندد بر سر گل‌بوته‌ها» (شعبانی و دیگران ۱۳۹۵: ۱۷۰)، و ...؛
- ترکیباتی که با «دل» ساخته می‌شود: «دلتنگی گل را بلبل شفا می‌داد» (اکبری‌شلدره و دیگران ۱۳۹۵ ب: ۸۵)، «آسمان دل‌گشا و دریا رام» (همان: ۱۱۱). بسیار جالب است که همین واژه «دل‌گشا» که در پایه سوم جدا نوشته شده، در پایه پنجم عنوان درسی شده و سرهم آمده است: «خرد رهنمای و خرد دلگشای» (شعبانی و دیگران ۱۳۹۵: ۳۲).
- این مشکل درباره واژگانی مانند «خوش‌حال» (ارجمندرشیدآباد و دیگران ۱۳۹۵: ۱۰)، (اکبری‌شلدره و دیگران ۱۳۹۵ ب: ۱۱۱) و ... نیز وجود دارد.

۱۳. نتیجه‌گیری

در بررسی کتاب‌های فارسی شش پایه ابتدایی، حجم کتاب‌ها و کمیت اشعار به تناسب تعالی پایه‌های تحصیلی، گاهی نه تنها رشد نداشته، بلکه دچار کاهش شده است. از لحاظ محتوا، فارسی پایه اول غنی‌تر از فارسی پایه دوم است و ضعیف‌ترین محتوا برای فارسی پایه سوم است. این موضوع بیان‌گر آن است که یا کتاب‌هایی که در حوزه شعر کودک سروده شده‌اند، ضعیف‌اند، یا در گزینش اشعار کاستی‌هایی وجود دارد.

اشتباهاتی نظیر «زاغ و زال» و استفاده سلیقه‌ای هم‌زمان با تعارض علائم نگارشی و جدانویسی، از دیگر آسیب‌های کتاب‌های درسی است.

در بیش‌تر پایه‌ها، شاعرانی دیده می‌شوند که در یک پایه، دو شعر دارند. در برخی از پایه‌ها (پنجم و ششم)، سه شعر از یک شاعر آمده است. شاعرانی با سه، چهار، پنج، و شش شعر در کل دوره ابتدایی وجود دارند، درحالی‌که جای بزرگان ادب فارسی چون سنایی و مانند او خالی است و به جای شش بار مراجعه به یک منظومه، اگر از شش منبع استفاده می‌شد، بهتر بود.

نگاهی تحلیلی به اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی (مالک شعاعی) ۱۳۳

بخش عمده محتوای کتاب‌های فارسی طبیعت‌گرایی است. از آن‌جاکه دانش‌آموز امروز با گذشته بسیار تفاوت دارد، تنها آشنایی با طبیعت نمی‌تواند بن‌مایه اشعار قرار گیرد و در ژرفای اشعار درباره طبیعت، به‌ویژه از پایه چهارم به بعد، لازم است مفاهیم تعلیمی از قبیل مضامین اخلاقی، مذهبی، و ... گنجانده شود. وضع موجود در این باره ضعیف است. علاوه بر طبیعت، بخش زیادی از کتاب‌های درسی مربوط به ادبیات حماسی است که در این باره، بیش‌تر به وطن توجه شده است. ادبیات فارسی، به‌ویژه شعر، بیش‌تر مربوط به دانش‌های نظری است و کم‌تر به دانش‌های عملی پرداخته شده است. در کتاب‌های دوره ابتدایی، پرداختن به دانش‌های عملی در حوزه شعر متأسفانه منتفی شده است. جاذبه داستان، به‌ویژه برای کودکان، مایه ماندگار است، اما اشعار داستانی کتاب‌ها اندک است. تصویر شاعران، به‌جای برخی از تصاویری که پیام‌چندانی ندارد، می‌تواند تنوع و جذابیت ایجاد کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله بر اساس شیوه‌نامه پیشین پژوهشنامه نگارش و داوری شده است.

۲. شعر کامل «هم‌بازی» در کتاب فارسی سوم چنین است:

کودکی با کاغذ قایقی کوچک ساخت	قایقش را لب رود برد و در آب انداخت
رود آن قایق را برد تا جایی دور	کودکی نیز آن‌جا داشت می‌کرد عبور
ناگهان قایق را بر لب ساحل دید	ناگهان بر لب او گل شادی رویید
لحظه‌ای قایق را با تعجب نگریست	گفت: پس با من هم نفر هم‌بازیست

(اکبری‌شلدره و دیگران ۱۳۹۵ ب: ۳۵)

۳. شعر «دریا» در پایه اول فقط دو بیت است. بیت دوم آن در متن آمده و بیت اول آن چنین است:

آرام و شادابی بسیار زیبایی   پهناور و آبی به‌به تو دریایی

(اکبری‌شلدره و دیگران ۱۳۹۵ الف: ۸۵)

کتاب‌نامه

- آذرننگ، عبدالحسین (۱۳۸۱)، *مبانی نشر کتاب*، تهران: سمت.
- ابراهیمی، نادر (۱۳۶۴)، *مقدمه‌ای بر فارسی‌نویسی برای کودکان*، تهران: آگاه.
- ارجمندرشیدآباد، زهرا و دیگران (۱۳۹۵)، *فارسی دوم دبستان*، تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- اعتصامی، پروین (۱۳۷۳)، *دیوان پروین اعتصامی*، تهران: ترمه.
- اکبری شلدوره، فریدون و دیگران (۱۳۹۵ الف)، *فارسی اول دبستان*، تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- اکبری شلدوره، فریدون و دیگران (۱۳۹۵ ب)، *فارسی سوم دبستان*، تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- بهروان، نازیلا و دیگران (۱۳۹۴)، *فارسی چهارم دبستان*، تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- حکیمی، مهدی و مهدی کاموسی (۱۳۸۶)، *مبانی ادبیات کودک و نوجوان (ویژه ادبیات دینی)*، تهران: آرون.
- زارع بیدکی، مریم (۱۳۹۲)، *بررسی ویژگی‌های زیبایی شعر کودک و سطح لغوی و نحوی آن در اشعار مصطفی رحماندوست و اسدالله شعبانی*، یزد: دانشگاه آزاد اسلامی یزد.
- شعبانی، اسدالله و دیگران (۱۳۹۶)، *فارسی پنجم دبستان*، تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- سیف، سوسن و دیگران (۱۳۹۳)، *روان‌شناسی رشد (۱)*، تهران: سمت.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۳)، *انواع ادبی*، تهران: فردوس.
- قاسم‌پور مقدم، حسین و دیگران (۱۳۹۵)، *فارسی ششم دبستان*، تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- کرین، ویلیام (۱۳۹۱)، *نظریه‌های رشد (مفاهیم و کاربردها)*، ترجمه غلامرضا خوبی‌نژاد و علیرضا رضایی، تهران: رشد.
- لنگرودی، شمس (۱۳۸۷)، *تاریخ تحلیلی شعر نو*، تهران: نشر مرکز.
- محرمی، رامین و دیگران (۱۳۹۵)، «بررسی مضامین قرآنی در اشعار کودکان جعفر ابراهیمی»، *پژوهش‌های ادبی-قرآنی*، س ۴، ش ۱، ۱۳۰-۱۴۴.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۷)، *شرح جامع مثنوی معنوی*، شرح کریم زمانی، تهران: اطلاعات.